

De weg terug

Het Duitse leger na de wapenstilstand van 1918

De ondergang van het Duitse keizerrijk zorgde voor een machtsvacuüm. Duitsland ontsnapte op het nippertje aan een totale ineenstorting. Om een revolutie zoals in Rusland te voorkomen werd de hulp ingeschakeld van het keizerlijke leger. Ook de vrijkorpsen hadden een gewelddadig aandeel in het proces.

Waarom ging de ondergang van het Duitse keizerrijk in november 1918 niet gepaard met een radicale maatschappelijke omwenteling, zoals in Rusland een jaar eerder? Het antwoord op deze vraag wordt vaak gezocht in de meer op consolidatie dan op verandering gerichte beleidskeuzes van de nieuwe machthebbers in Berlijn. Die probeerden het gevreesde risico van een communistische radenrepubliek ten koste van alles te vermijden, en gingen daarbij zelfs zover dat samenwerking werd gezocht met het voormalige keizerlijke leger, symbool van de oude orde. Wat was de rol die dat leger, en zijn generaals op hun beurt in de nieuwe machtsverhoudingen speelden?

De titel boven dit artikel is ontleend aan de in 1931 verschenen roman van Erich Maria Remarque, *Der Weg zurück*. Dit vervolg op de wereldberoemde bestseller *Im Westen nichts Neues* schildert de overwegend sombere lotgevallen van Duitse soldaten, die na de verloren oorlog in hun verslagen vaderland terugkeren.

Harde voorwaarden

De Duitse delegatie die op 6 november 1918 onder leiding van minister zonder portefeuille Matthias Erzberger naar Compiègne afreisde om over een wapenstilstand te onderhandelen, werd daar geconfronteerd met harde voorwaarden. Niet alleen moesten alle bezette gebieden onmiddellijk worden ontruimd en de Duitse troepen tot oostelijk van de Rijn worden teruggetrokken, ook diende een nauwkeurig becijferde hoeveelheid gevarieerd wapentuig onmiddellijk te worden ingeleverd. Om vijf uur in de ochtend op 11 november zette Erzberger zijn handtekening onder de wapenstilstandsovereenkomst, die diezelfde ochtend om elf uur van kracht werd.

'De nieuwe machthebbers in Berlijn probeerden het gevreesde risico van een communistische radenrepubliek ten koste van alles te vermijden'

Het ontruimen van de bezette gebieden en de terugtocht van het Duitse leger voltrokken zich in de daaropvolgende weken volgens plan. De OHL (*Oberste Heeresleitung*, het opperbevel van het keizerlijke leger) had intussen haar zetel op 14 november verplaatst van Spa naar Kassel. Van daaruit poogden Von Hindenburg en zijn nieuwe kwartiermeester-generaal Wilhelm Groener, opvolger van de door keizer Wilhelm II in oktober ontslagen Ludendorff, greep op de gebeurtenissen te houden. Dat bleek geen eenvoudige opgave te zijn.

Nadat op 28 oktober munitie uitbrak onder de matrozen van de keizerlijke marine in Kiel en Wilhelmshaven, verspreidde zich de onrust door geheel Duitsland. Op 9 november mondde die onrust uit in een omwenteling waarbij de keizer aftrad en de republiek werd uitgeroepen. De Pruisische minister van Oorlog Heinrich Schöuch verzekerde, de 's ochtends nog formeel als keizerlijke kanselier benoemde Friedrich Ebert dat het leger achter de regering zou staan. Een dag later werd het befaamde Ebert-Groenerpact gesloten. ►

Marinus van Santen is oud-docent geschiedenis van het Corderius College in Amersfoort, en lid van de Western Front Association Nederland, die zich bezighoudt met het bestuderen van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog.

Portret van generaal Wilhelm Groener, 1914. Fotografie onbekend. Bron: Staatsbibliotheek Berlijn.

1 John Wheeler Bennett oordeelt dat de Weimarrepubliek door dit pact 'doomed at birth' was. Zie: *The Nemesis of Power, the German Army and Politics 1918-1945* (London 1953), 21.

2 De *Hamburger Punkte* dankten hun naam aan de opsteller ervan die uit deze plaats afkomstig was, de SPD'er Walther Lamp'l.

3 De regering-Ebert is vaak bekritiseerd vanwege het steunen op de bestaande militaire krachten, in plaats van samenwerking te zoeken met hervormingsgezinden, bijvoorbeeld jonge officieren van de *Republikanische Führerbund* (H.A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen, Deutsche Geschichte 1806-1933* (München 2000), 384, 390; zie ook: met name Sebastian Haffner, *1918/19, Eine deutsche Revolution* (München 1979), die zijn harde oordeel over de Novemberrevolutie van 1918 in een latere editie relativeerde.

4 P. Keller, *Die Wehrmacht der Deutschen Republik ist die Reichswehr, die deutsche Armee 1918-1921* (Paderborn 2014), 69-70.

Groener zegde de leider van wat inmiddels de voorlopige regering van een republiek was militaire steun van het leger toe, in ruil voor de belofte van Ebert om het communisme te bestrijden. Von Hindenburg en de zijnen hoopten de macht in Duitsland met de nieuwe regering te kunnen delen.¹ De generaals zagen een groot probleem in de radicale *Soldatenräte* in het leger. Hun eisen behelsden niet alleen het afschaffen van onderscheidingstekens en militaire groetplicht, maar raakten de machtspositie van de legerleiding in het hart. Dat werd duidelijk verwoord op het Rijkscongres van arbeiders- en soldatenraden dat tussen 16 en 20 december 1918 in Berlijn plaatsvond. In de zogenaamde *Hamburger Punkte* werd door het congres onder andere geëist dat het commando over de strijdkrachten bij de voorlopige regering diende te berusten.² Op garnizoensniveau zou de plaatselijke soldatenraad bepalen wat er moest gebeuren. Von Hindenburg had al eerder aan Ebert geschreven geen soldatenraden te zullen tolereren. Hij stelde voor in plaats daarvan *Vertrauensräte* in het leven te roepen, waarin vanzelfsprekend de bestaande militaire gezagsverhoudingen overeind zouden blijven. Maar de soldatenraden bleven bestaan, zij het naast de nieuwe vertrouwensraden. Een teken aan de wand dus.

Dat werd helemaal duidelijk door de gebeurtenissen in Berlijn. Daar had de OHL generaal Arnold Lequis aan het hoofd gesteld van de negen terugkerende divisies die hun standplaats in de hoofdstad hadden, en die op 10 december onder de Brandenburger Tor door binnenmarcheerden. Zij werden daar verwelkomd door Ebert namens

vertrouwd, zonder overigens de ware bedoelingen van de legerleiding te kennen, bezat geen enkel machtsmiddel meer om zich te kunnen handhaven tegen de radicale revolutionairen.³ In het militaire hoofdkwartier werd overwogen om de werkzaamheden te beëindigen.

Een leger in nood

In deze schijnbaar uitzichtloze situatie trad de SPD'er Gustav Noske naar voren. Hij werd op 29 december 1918 lid van de Voorlopige Regering nadat de USPD-ministers hun ontslag hadden genomen. Hij werd belast met het onderhouden van de contacten met de gewapende macht. In Berlijn bestond die op dat moment slechts uit een paar reservebataljons van het leger en enkele sociaaldemocratisch gezinde strijdgroepen, weldra aangevuld met zogeheten vrijkorpsen. Al vanaf de achttiende eeuw duiken formaties met die naam in de Duitse geschiedenis op. Tijdens de bevrijdingsoorlogen tegen Napoleon verwierven zij hun grootste naamsbekendheid en tot de nationalistische verbeelding sprekende status. De eerste vrijwilligerseenheden werden op initiatief van het Pruisische ministerie van Oorlog en de legerleiding op 29 november 1918 gevormd in het nog bezette Baltische gebied en aan de grenzen met de zojuist uit de as herrezen Poolse staat. Bij gebrek aan reguliere troepen, die zich terugtrokken en die vaak al bezig waren uiteen te vallen, werd het hun taak om het Rode Leger en expansionistische Polen tot staan te brengen. Dit werd bovendien ook geëist door de geallieerde overwinnaars. In de loop van 1919 veranderden de geallieerden van mening en droegen de regering in Berlijn op om de troepen terug te trekken. Het risico van nieuw Duits imperialisme in het oosten werd inmiddels groter geacht dan de dreiging van het in een burgeroorlog wegzinkende Rusland. Dit leidde tot groot onbegrip bij de Baltische vrijkorpsen. Sommige weigerden zelfs aan het bevel gevolg te geven. Zij koesterden in het vervolg een grote wrok tegen Ebert en de zijnen, die zij voor deze stap verantwoordelijk hielden. Inmiddels was de Duitse regering ook in eigen land begonnen met het werven van vrijwilligers. Er kwam zelfs officiële wetgeving, in de vorm van de *Volkswehrgesetz* van 12 december 1918, waarin loyale troepen werden opgeroepen de republiek te verdedigen. Dat de geworven eenheden sterk van elkaar verschilden qua samenstelling en karakter moet worden toegeschreven aan de gelijktijdige politieke verwarring die in het land bestond.⁴ Brigades die de voorlopige regering hoogstens beschouwden als het minste linkse kwaad vergeleken met de Spartakisten, werden doorgaans aangeduid als vrijkorpsen. Daarnaast waren er ook afdelingen van de *Volkswehr* waarin met name sociaaldemocraten dienden. Zij steunden de regering met overtuiging, maar waren

'Al tijdens de keizertijd was rekening gehouden met de mogelijkheid dat het leger in geval van oproer ook tegen de eigen bevolking zou kunnen worden ingezet'

de voorlopige regering en ook door hun nieuwe commandant. Het plan van de OHL, dat voorzag in een beslissende invloed op de politiek die Lequis en zijn troepen zouden gaan uitoefenen, viel echter in duigen. De gelederen liepen vrijwel leeg toen ze bij hun kazernes arriveerden. De meeste militairen vonden het na vier jaar oorlog welletjes en gingen zo snel mogelijk naar huis. Toen Lequis met zijn uitgedunde strijdmacht op 24 december de tegen de regering rebellerende matrozen van de Volksmarinedivisie uit het Berlijnse stadsslot probeerde te verdrijven, resulteerde dat in een blamerende nederlaag voor de regeringstroepen. Deze gebeurtenis betekende het definitieve einde van wat ooit het keizerlijke leger was geweest. De voorlopige regering, die vanwege het Ebert-Groenerpact op de reguliere troepen had

Rechterpagina boven: Een poster van de Sozialdemokratische Partei (SPD) met de oproep tot een algemene staking om de Kapp-Lüttwitz-Putsch te dwarsbomen, 13 maart 1920. Auteur: Ulrich Rauscher. Daaronder: Een demonstratie in Berlijn tegen de Kapp-Lüttwitz-Putsch, 1920. Fotograaf onbekend.

beduidend minder talrijk in de regeringstroepen vertegenwoordigd.

Al tijdens de keizertijd was rekening gehouden met de mogelijkheid dat het leger in geval van oproer ook tegen de eigen bevolking zou kunnen worden ingezet. Het bleek echter in de praktijk niet eenvoudig om over te schakelen van de loopgravenstrijd in Vlaanderen naar straatgevechten met landgenoten in Duitse steden.

In hun optreden verschilden de vrijwillige brigades en regimenten van elkaar. Er was vaak sprake van buitensporig geweld, met het neerslaan van de Spartakusopstand in Berlijn als het meest beruchte voorbeeld. Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, beschouwd als de leiders van deze spontaan ontarnde demonstratie, werden na hun arrestatie op 11 januari 1919 meedogenloos vermoord door leden van de *Garde-Kavallerie-Schützen-Division*. Bij het neerslaan van de opstand vielen in totaal meer dan 160 doden. Straatgevechten in Berlijn in maart 1919, een opleving van de revolutionaire geest van twee maanden tevoren, kostten nog eens 1200 mensenlevens, vooral vanwege bruut optreden door vrijkorpsen. Ook elders ging het er hard aan toe. Het meeste fanatisme was te vinden bij eenheden die werden gevormd uit vrijwilligers die een tijdelijk dienstverband aangingen. Zij werden geleid door antilinkse, meestal ook antisemitische motieven. In hun gelederen waren opmerkelijk vaak academici en andere hoger opgeleiden te vinden. Dat andere eenheden verhoudingsgewijs minder fanatiek waren, verklaart Keller uit de overwegend economische motieven van veel voormalige oorlogsveteranen om weer het uniform aan ►

Bürger, Arbeiter, Parteigenossen!

Der Militärputsch ist da! Die Balthum-Landsknechte, die sich vor der befohlenen Auflösung wehren, haben den Versuch unternommen, die Republik zu beseitigen und eine diktatorische Regierung zu bilden

mit Lüttwitz und Kapp an der Spitze!

Bürger der Republik, Arbeiter und Genossen!

Wir haben die Revolution nicht gemacht, um uns heute wieder einem blutigen Landsknecht-Regiment zu unterwerfen. — Wir paktieren nicht mit den Balthum-Verbrechern!

Deutsche Bürger, Arbeiter, Genossen!

Die Arbeit eines ganzen Jahres soll in Trümmern geschlagen, eure schwer erkaufte Freiheit vernichtet werden, darum sind die schärfsten Abwehrmittel geboten. Kein Betrieb darf laufen, solange die Militärdiktatur der Ludendorffe herrscht! Deshalb

Legt die Arbeit nieder! Streikt!

Schneidet dieser reaktionären Clique die Luft ab!
Kämpft mit jedem Mittel um die Erhaltung der Republik! Laßt allen Zwist beiseite! Es gibt nur dieses eine Mittel gegen die Rückkehr Wilhelms II.
Lahmlegung des gesamten Wirtschaftslebens!
Keine Hand darf sich mehr rühren! Kein Proletarier darf der Militärdiktatur helfen!

Generalstreik auf der ganzen Linie.

Proletarier vereinigt Euch! Nieder mit der Gegenrevolution!

Die sozialdemokratischen Mitglieder der Reichsregierung
Ebert, Bauer, Noske, Schlicke, Schmidt, David, Müller
Der Parteivorstand der S. P. D.
Otto Wels.

5 P. Keller, *Die Wehrmacht der Deutschen Republik*, 124.

6 P. Keller, *Die Wehrmacht der Deutschen Republik*, 103.

7 R. Wohlfeil, H. Dollinger, *Die deutsche Reichswehr, Bilder, dokumente, Texte, zur Geschichte des Hunderttausend-Mann-Heeres, 1919-1933* (Frankfurt a.M. 1972), 54. De sterkte van de 'Kriegsmarine' werd tot 15.000 man beperkt.

8 H. Heiber, *Die Republik von Weimar* (München 1975), 57.

te trekken. De soldaten in Remarques roman waren niet de enigen die na hun thuiskomst geen werk in de burgermaatschappij konden vinden. Nog daargelaten of zij daaraan zouden hebben kunnen wennen met de oorlogservaringen nog vers in het geheugen. Onder hen was sprake van veelvuldige desertie, met name voorafgaande en tijdens de gevechten.⁵

Een nauwkeurige taxatie van het totale aantal leden van de regeringstroepen is niet op basis van bronnen te geven maar wordt geschat op meer dan 400.000 in de eerste helft van 1919.⁶

Dat veel vrijwillige eenheden niet zozeer bekend stonden onder hun regimentsnummer maar genoemd werden naar hun commandanten, zoals Rossbach, Ehrhardt en Lüttwitz, wijst op een betrekkelijke onafhankelijkheid ten opzichte van de regering, die hen overigens wel van de benodigde middelen voorzag. Meer controle was geboden.

Wensdenken en realisme

Op 6 maart 1919 werd door de Grondwetgevende Vergadering in Weimar een wetsvoorstel aangenomen waardoor de 'Voorlopige Reichswehr' in het leven werd geroepen. Een commissie geleid door de Pruisische minister van Oorlog Reinhardt had samen met minister Noske het voorwerk verricht. Hoewel het de bedoeling was dat de leden van de voormalige vrijkorpsen op individuele basis tot de nieuw te vormen strijdmacht zouden worden toegelaten, wisten heel wat eenheden collectief toe te treden. Aan betrouwbaar geachte eenheden werd dat zelfs officieel toegestaan, zodat een aantal oude vrijkorpsen in feite bleef bestaan, officieel voorzien van een regimentsnummer. Voor het eerst in de geschiedenis was er in ieder geval een federale Duitse strijdmacht gecreëerd, zij het met het voorvoegsel 'voorlopig'. Men was immers nog in afwachting van definitieve besluitvorming door de geallieerde vredesconferentie in Parijs. Daar werd

over de legerkwestie druk onderhandeld. De VS en Groot-Brittannië wilden zo snel mogelijk van de militaire bemoeienis met Duitsland af, maar Frankrijk eiste extra veiligheidsgaranties. Het uiteindelijk gesloten compromis omvatte daarom een permanente Duitse demilitarisatie van het Rijnland. Verder werd de omvang van het Duitse leger vastgelegd op 100.000 militairen, een halvering ten opzichte van het oorspronkelijk door de geallieerden overeengekomen aantal.⁷ Ook werd er geëist dat keizer Wilhelm en de van oorlogsmisdaden verdachte Duitse militairen moesten worden uitgeleverd om berecht te worden. Daarnaast diende de regering de exclusieve schuld van Duitsland voor het uitbreken van de oorlog te erkennen. Dit zorgde voor grote verontwaardiging, met name in het leger. Generaal Reinhardt stelde voor om de vredesvoorwaarden van de hand te wijzen en een, volgens hem kansrijke oorlog, in het oosten tegen Polen te beginnen. Het westen en zuiden van Duitsland zouden dan desnoods moeten worden prijsgegeven aan de vijand. Andere militaire kopstukken speculeerden zelfs op het eventueel uiteenvallen van de Entente, en muiterij en revolutie in het geallieerde kamp.⁸ Kwartiermeester-generaal Groener, stilzwijgend gesteund door zijn chef Von Hindenburg, wees echter op de militaire uitzichtloosheid van verzet. Hij vreesde bovendien dat Duitsland hierdoor uiteen zou vallen. Minister Noske, die op dat moment nog op groot gezag binnen het leger kon rekenen, steunde hem. De dwaze plannen kregen dan ook geen vervolg en de vredesvoorwaarden werden uiteindelijk met moeite door de Nationale Vergadering geaccepteerd.

Ontevreden strijdkrachten

Minister Noske probeerde vergeefs aan de woedende militairen uit te leggen dat er geen alternatief was voor deze beslissing. Hiermee werd het einde van het Ebert-Groenerpact ingeluid. De

Het tekenen van het vredesverdrag dat een einde maakte aan de Eerste Wereldoorlog in de Spiegelzaal in Versailles. Schilderij van William Orpen uit 1919. Bron: Imperial War Museum.

Linkse revolutionairen op de barricade in Berlijn tijdens de Spartakusopstand, 1918. Fotografie van onbekend.

onvrede binnen de strijdkrachten concentreerde zich rondom generaal Walther von Lüttwitz. Tijdens de oorlog had hij belangrijke militaire functies bekleed en daarna kreeg hij van de voorlopige regering de opdracht om de vrijkorpse te leiden die orde en rust in Berlijn moesten herstellen. Deze inmiddels ontbonden eenheden maakten nu deel uit van het door hem geleide *Reichswehr-Gruppenkommando I*. Lüttwitz, ook wel getypeerd als ‘een man met een beperkte horizon en mateloze zelfingenomenheid, eerder dwaas en naïef dan boosaardig’, begon meteen te pleiten voor het invoeren van een militaire dictatuur.⁹ Met name een aantal van zijn jongere stafofficieren en ondercommandanten was echter niet bereid om hem daarin te volgen. Zij protesteerden bij hun chef, en brachten de regering op de hoogte van de geopperde putschplannen. Het gevaar werd daar echter onderschat. Er werd volstaan met het ontslag van enkele openlijk anti-republiekgezinde officieren.

Op 29 februari 1920 barstte de bom. Noske besloot om in het kader van de in het Verdrag van Versailles bepaalde inkrimping van het leger, de voor de regering onbetrouwbaar geachte marinebrigade per 10 maart te ontbinden. De brigade bevond zich in het dichtbij Berlijn gelegen Döberitz en werd geleid door *Korvettenkapitän* Hermann Ehrhardt. Het conflict hierover met Lüttwitz, die de marinebrigades als zijn huismacht beschouwde, leidde tot diens besluit om de reeds lang overwogen staatsgreep in gang te zetten. Ehrhardts tweede brigade bezette in de vroege ochtend van 13 maart de regeringswijk in Berlijn. Tijdens de voorafgaande nacht overlegde Noske vruchteloos met de legerleiding over tegenmaatregelen. Generaal Reinhardt wilde de regering met militaire middelen te hulp schieten, maar zijn collega Von Seeckt sprak de gevleugelde woorden: ‘Truppe schießt nicht auf Truppe!’ Hij voorzag een burgeroorlog wanneer het leger in twee kampen uiteen zou vallen. De meeste militairen namen een afwachtende houding aan. Inmiddels was de monarchistisch gezinde Pruisische ambtenaar Wolfgang Kapp door de coupplanners opgetrommeld om de staatsgreep een formele basis te bezorgen, aangezien de zittende regering niet tot concessies bereid bleek.

Dat hij onvoorbereid was, bleek uit het amateuristische gestuntel van de beoogde nieuwe kanselier. De wettige regering was intussen via Dresden uitgeweken naar Stuttgart waar een betrouwbare militaire commandant zetelde. Aan de oproep van de Duitse vakbeweging tot een algemene staking, die door de regering aarzelend werd ondersteund, werd door ambtenaren en arbeiders massaal gevolg gegeven. Hierdoor eindigde de staatsgreep binnen enkele dagen in een fiasco. Kapp vluchtte naar het buitenland, Lüttwitz nam ontslag en dook onder. De troepen die bij de putsch betrokken waren geweest, ont-ruimden ongehinderd de hoofdstad, en passant bij de Brandenburger Tor het vuur openend op een groep demonstranten: twaalf doden en dertig gewonden.

‘In december 1918 leek het er even op dat het ondergaande keizerrijk in zijn val de Pruisische militaire machtsstructuur met zich mee zou sleuren’

De *Kapp-Lüttwitz-Putsch* leidde tot het aftreden van minister Noske, waarop ook generaal Reinhardt uit solidariteit met zijn chef ontslag nam. Vanaf nu werd Hans von Seeckt de centrale figuur in de militaire organisatie. Hij zou de *Reichswehr*, in 1921 formeel bij wet in het leven geroepen, omvormen tot een instrument dat boven de politieke partijen verklaarde te staan, zij het met onverholen sympathie voor de rechterzijde van het politieke spectrum.

In december 1918 leek het er even op dat het ondergaande keizerrijk in zijn val de Pruisische militaire machtsstructuur met zich mee zou sleuren. Door de samenwerking die de generaals aangingen met de nieuwe machthebbers werd dit voorkomen. Onder generaal Hans von Seeckt groeide de *Reichswehr* in de jaren twintig vervolgens uit tot een onafhankelijk opererende machtsfactor. Om met de titel van een andere Duitse roman te eindigen: ‘Der Kaiser ging, die Generäle blieben.’¹⁰ ■

⁹ Citaat van H.J. Gordon, in R. Wohlfeil, H. Dollinger, *Die deutsche Reichswehr*, 189.
¹⁰ Roman van Theodor Plievier uit 1932.

Literatuur

- Clark, C.**, *IJzeren Koninkrijk, opkomst en ondergang van Pruisen 1600-1947* (Ned. vert.), Amsterdam 2015, p. 665-684 (helaas met meerdere storende fouten in de beschrijving van de gebeurtenissen).
- Haffner, S.**, *1918/19, eine deutsche Revolution*, Hamburg 1981.
- Keller, P.**, *Die Wehrmacht der Deutschen Republik ist die Reichswehr, die deutsche Armee 1918-1921*, Paderborn 2014.
- Winkler, H.A.**, *Der lange Weg nach Westen, Deutsche Geschichte 1806-1933*, Bonn 2006, p. 378-432.
- Wohlfeil, R., Dollinger, H.**, *Die deutsche Reichswehr, Bilder, Dokumente, Texte zur Geschichte des Hundert-Tausend-Mann-Heeres, 1919-1933*, Frankfurt am Main 1972.